

Секція II Історія України

ДОНІК О.М.
(м. Київ)

ЕТНІЧНА СТРУКТУРА КУПЕЦТВА В УКРАЇНІ (XIX ст.)

В умовах розвитку в сучасній Україні ринкової економіки, формування господарської еліти в історичній науці спостерігається значний інтерес до вітчизняного підприємництва, уособленням якого, за традицією, вважається купецтво. Формування й діяльність купецтва підросійської України в XIX ст. деякою мірою відрізнялися, скажімо, від європейської частини Росії – воно мало свою специфіку не тільки в економічному, а й етнічно-релігійному вимірах. Виробництво та товарообмін між містом і селом, зв'язки з місцевими й віддаленими ринками здійснювалися насамперед завдяки активній участі у цьому процесі представників купецької верстви, які активно провадили первісне нагромадження капіталу через торгівлю, збільшували кількість торговельних закладів, вкладали кошти у промисловість. Уже на стадії формування мануфактурного виробництва серед промислової буржуазії своєю активністю виділялися купці.

У пореформений час, коли було лібералізовано податкове законодавство, доступ до торгово-промислової діяльності відкрився всім категоріям населення. Хоча це й завдало остаточного удару по становим принципам організації підприємництва, закріпленим реформами катерининського періоду, проте і в останній третині XIX ст. гільдійське „класичне” купецтво в Україні продовжувало становити основну за чисельністю й значенням у підприємстві частину, об'єднувало найбільш енергійних ділків¹.

Матеріали I загальноросійського перепису населення 1897 р., який урахував усіх членів купецьких родин, дають можливість детально розглянути чисельність та етнічний склад купецтва 9-ти українських губерній². Усього тут було зафіксовано 67 709 таких осіб. Найбільш значні групи представників купецького стану проживали (в порядку зменшення кількості до тисячі чол.) у наступних українських містах: Києві – 5064 особи, Одесі – 4965, Харкові – 3585, Катеринославі – 2364, Кременчуці – 1527, Бердичеві – 1446, Миколаєві – 1424, Полтаві – 1192, Єлисаветграді – 1047, Сімферополі – 1063. Загалом за переписом 1897 р. відсоток купецтва у складі міського населення України (3 млн 85 тис. осіб) становив 2,19% і перевищував загальноросійський показник – 1,3% (всього купців у межах країни налічувалося 225,6 тис. осіб)³. Незалежно від місця приписки, купці концентрувалися навколо економічних центрів. Як правило, купецтво губернського центра значно перевершувало загальну повітову кількість представників цього стану не тільки за чисельністю, але й за впливом в економічному, суспільно-політичному та культурно-освітньому житті губернії.

Перепис 1897 р. дозволяє розглянути й такий важливий показник, як національний склад представників купецького стану (на основі даних про рідну мову). Зокрема, в Україні найбільше купців разом із членами родин належало

до таких етносів: 37 863 єврея (55,9% від загальної кількості), 19 626 росіян, до яких також належала частина зросійщених українців (30%), 4672 українця (6,9%), 1971 німець, 1457 татар, 663 вірменина, 494 поляка, 424 грека. У межах усієї країни у цілому в 1897 р. російськомовними було 60,5% купців (сюди входили також українці і білоруси), 25,5% припадало на євреїв, які склали всього 4,2 % населення Росії⁴.

На відміну від губерній Центральної Росії, прикметною особливістю українських губерній була висока частка єврейського населення в містах. У 1897 р. 2 із 5,2 млн євреїв Російської імперії мешкали в 472 населених пунктах України. Міське населення в українських губерніях, яке з 1863 р. по 1897 р. зросло з 1,46 млн до 2,988 млн чол., на 33% складалося з євреїв. У деяких провінційних містах і містечках цей показник сягав навіть понад 75%. Так, 1864 р. в м. Бердичеві Волинської губернії мешкали 51 869 чол., з них 46 607 чол. були євреями⁵.

Кількісна перевага єврейського купецтва не тільки на Правобережній Україні, яка тоді мала офіційну назву „Південно-Західний край”, а й (за даними того ж перепису) у Південній та на більшій частині Лівобережної України була викликана насамперед проляганням смуги осілості євреїв на більшій частині українських земель, створеної 1794 р. імператрицею Катериною II, а також їхніми традиційними формами господарської активності – торгівлею, орендою, відкупам, лихварством.

Проте, аналізуючи цей феномен, слід мати на увазі, що надзвичайно високе представництво єврейського населення в купецькому стані пояснювалося не тільки економічними, а й соціальними причинами, було реакцією пригнобленої національності на дискримінаційні заходи. Значне зростання відсотку євреїв у складі купецтва не свідчило про різке збільшення ділової активності єврейського населення у другій половині XIX ст., що відбувалося на фоні загального скорочення чисельності стану. Частка осіб іудейського віросповідання у підприємстві була не такою великою, як питома вага євреїв у купецькому стані. Ділові люди, які проживали в місцях компактного розселення єврейського населення в межах смуги осілості, виявляли у порівнянні з підприємцями з інших регіонів підвищений інтерес до набуття саме станових купецьких прав. Це було в цілому характерним для обох гільдій, однак найбільш чітко така тенденція проглядалася в корпорації першогільдійців.

Представникам єврейської національності, що сповідували іудаїзм, і виявляли бажання займатися підприємницькою діяльністю поза межами смуги єврейської осілості (поза нею євреям було заборонено навіть тимчасове проживання) становий купецький статус надавав особливі переваги. Євреям було дозволено займатися комерційною діяльністю лише в межах смуги єврейської осілості, визначеної в 1794 р. Ті з них, які засновували фабрику з виробництва текстилю, шкіри, паперу або інших товарів, мали змогу отримати фінансову підтримку уряду після перевірки щодо наявності особливих потреб у такому виробництві та його корисності. Євреї, що записувалися до купців 1-ї гільдії, могли займатися оптовою торгівлею на внутрішньому ринку Росії, крім того, їм було дозволено відкривати свої торгові контори в обох російських столицях і великих портах, а також продавати та купувати товари, щоправда лише за наявності компаньйона християнського віросповідання чи в партнерстві з місцевим купцем. Тим не менше, єврейським купцям дозволялося продавати свій товар на ринках, за умови тимчасового перебування, і за межами смуги єврейської осілості.

Із 1850-х рр. заможні купці єврейської національності почали відкрито ремствувати з приводу регламентації місць свого поселення. Так, 1856 р. підприємець-зерноторговець Євзель Гінзбург разом із 18 іншими купцями-єдиновірцями написав петицію Олександрю II, в якій вимагалось надавати для купців-євреїв 1-ї і 2-ї гільдії право на поселення поза межею смуги єврейської осілоності. В петиції купці повідомляли уряд про готовність євреїв до співпраці, натомість йому слід було надати більше прав євреям, а, крім того, проводити різницю між тими, хто “вартий”, а хто “не вартий” такої уваги⁶. Багато родин єврейських підприємців усе частіше починали вважати себе “громадянами Росії”, а, отже, і вимагали зрівняння у правах з купцями-християнами.

За законом від 16 березня 1859 р. євреї-купці 1-ї гільдії отримали можливість після п’яти років проживання у смузі осілоності записатися до відповідної гільдії переважної більшості міст країни, з усіма правами, “коренному руському купечеству по сей гильдии присвоенными”⁷. Перебування купця-єврея протягом 10 років у цій гільдії поза смугою осілоності надавало право проживання на загальних засадах. Тобто, він міг перейти в 2-у гільдію або взагалі вийти з купецького стану, без ризику виселення на колишнє місце проживання⁸. Центральний уряд та його представники на місцях з середини XIX ст. усе більше доходили висновку, що заможних купців-євреїв, які належали до кола підприємницької еліти, слід інтегрувати до загальноімперського економічного і соціального простору. Економічний зв’язок, що поєднував державу і великих єврейських підприємців, відтісняв релігійні й культурні розбіжності на другий план. А тому останні, як свідчать чисельні факти, все більше користувалися благоволінням властей, їм вручали різні відзнаки і нагороди. З іншого боку, проглядалася стратегія адаптації поведінки заможних єврейських підприємців до вимог держави⁹.

За переписом 1897 р., зокрема, в Київській губернії купці-євреї становили 70,4% (8403 особи від усього загалу представників цього стану), у Волинській – 86,6% (відповідно 3883), Подільській – 84,7% (3637), Полтавській – 69,9% (5433), Катеринославській – 59,6% (4710), Чернігівській – 61,9% (6364), Херсонській – 43,7% (5377), Таврійській – 36,8% (2849). Найбільший відсоток купців-євреїв був у Бердичеві (91,8%), де їх усього налічувалося 1328 осіб. Протягом першої половини XIX ст. це місто було одним із найбільших центрів оптової торгівлі в Україні, пік розвитку якого припав на 1860-ті рр., коли щорічний торговий обіг становив до 40 млн руб.¹⁰

Тільки в Харківській губернії купці-росіяни й українці за чисельністю переважали представників цього етносу – відповідно 3965 росіян (64,2%) і 1126 українців (18,2%) проти 748 євреїв (12,1%). Купці-українці переважали представників інших етносів за чисельністю (у межах усіх 9-ти губерній) лише в кількох повітових центрах саме Харківської губернії, зокрема в таких, як Охтирка, Богодухів, Лебедин, Ізюм, Вовчанськ та ще кількох. У найбільших містах цієї губернії – Харкові й Сумах – панівне становище мали купці-росіяни. За словами дослідника середини XIX ст. І.Аксакова, ці міста були витвором саме російського купецтва¹¹.

Якщо брати до уваги інші найбільші українські торгово-промислові центри, то в Києві росіян і євреїв із гільдійськими свідоцтвами було майже порівну – відповідно 2307 і 2238 осіб (і тільки 152 українця); в Одесі переважали купці-росіяни – 2756 осіб (55,5% від загальної кількості), євреїв налічувалося 1550 осіб (31,2%); у Катеринославі переважали вже останні – 1376 проти 816 росіян.

В Одесі, яка входила до складу Херсонської губернії і була осередком живої зовнішньоекономічної діяльності, серед місцевого багатонаціонального комерційного світу сприятливими обставинами для підприємництва в першій половині XIX ст. найбільш вдало скористалися заможні іноземні купці-негоціанти, які мали значні капітали й великий досвід у комерційній справі. На оптовій торгівлі сільськогосподарською продукцією вони за короткий час нагромадили багатомільйонні статки. Купці-росіяни, яких була меншість, суттєво поступалися їм не тільки капіталами, а й рівнем загальної культури¹². І хоча в наступні роки кількість купців-„росіян” збільшувалася, вони не могли ще скласти серйозної конкуренції іноземцям.

Проте вже з середини XIX ст. ситуація щодо етнічного складу купецтва Одеси почала змінюватися. У вересні 1866 р. один із киян у приватному листі до петербурзького чиновника повідомляв: „За 10–15 років центр Одеси стане Новим Єрусалимом, жидівським містом. Південні слов'яни і греки, котрі ще за моєї пам'яті були найважливішими торговцями, зникли. Залишилося лише 9 грецьких будинків. Тепер найважливішими операторами на ринку стали євреї, причому не лише в Одесі, а й у Херсоні, де раніше було кілька російських капіталістів, з яких не залишилося жодного. Євреї повністю взяли товарообіг у свої руки”¹³.

У Києві право на проживання і торгівлю визнавалося лише за купцями першої гільдії. Якщо в 1865 р. у Києві офіційно мешкало близько 14 тис. євреїв, то через три десятиліття їх кількість зросла лише до 14 676 чол.¹⁴ Той, хто впродовж 5 років був членом першої гільдії і мешкав у Києві, міг оселятися в будь-якій його частині (а також особи, внесені до гільдійського свідоцтва). Незважаючи на обмеження іміграції для єврейських купців та промисловців, у місті склався впливовий підприємницький прошарок із представників єврейського походження. Домінування купців-євреїв 1-ї гільдії в економічному житті Києва наприкінці XIX ст. ми можемо бачити з таблиці:

Купці, що постійно мешкали в Києві				
Рік	1-а гільдія		2-а гільдія	
	християни	євреї	християни	євреї
1883	4	114	235	11
1887	4	146	241	12
1891	12	188	268	43
1894	90	301	288	39

Табл.: Чисельність купців – постійних мешканців Києва за віросповіданням (1883–1894 рр.)¹⁵

Зокрема, станом на 1897 р. в місті проживало всього 29 937 євреїв, що становило лише 12% від загальної кількості населення. Домінуючою етнічною групою за століття панування тут імперської влади стали росіяни (54,2%), українці ж склали 22,2%, а поляки – 6,6%. Того ж року в Києві було зареєстровано 2238 осіб єврейського та лише 152 особи українського походження, що належали до гільдійського купецтва¹⁶.

Російські купці, що приїжджали в українські губернії з центральних великоросійських губерній, особливо “текстильних” (Владимирська, Костромська,

Московська, Тверська) (спочатку тимчасово, на ярмарки) починають тут осідати вже на початку XIX ст., не наражаючись на відчутну конкуренцію з боку місцевого населення. До них приєднувалися в ще більшій кількості міщани та підприємливі селяни, відпущені на оброк. Із часом вони, розбагатівши, склали основний контингент купецького населення міст Слобожанщини, Півдня України, окремо Києва, та, деякою мірою, Лівобережжя. Активна експансія підприємливих росіян підкріплювалася русифікаторською й деполонізаційною політикою російського уряду на українських землях. Адже від середини 1830-х рр. купцям-переселенцям із Великоросії гарантувалися значні пріоритети та пільги.

Зокрема, у Києві одним із вирішальних чинників розвитку міста стає урядова політика, спрямована на освоєння його території російськими військовими, чиновниками, купцями, студентами, професорсько-викладацьким складом. Так, царським указом від 8 березня 1835 р. „Про пільги купецтву міста Києва” заохувалося „для умноження населення и ободрення промышленности” переселення до міста купців із великоросійських губерній, котрі одразу потіснили менш заможних єврейських, українських і польських комерсантів. Тим же документом із метою підтримки представників 3-ї гільдії у Волинській, Київській, Подільській, Катеринославській та Херсонській губерніях (окрім записаних у губернських і портових містах) надавалися пільги у сплаті гільдійського збору строком на 10 років – 1,5% замість 2,5% з оголошеного капіталу¹⁷.

У грудні 1841 р. новим указом надавалися великі пільги тим комерсантам, які бажали переселитися в Київську, Волинську й Подільську губернії й записатися в купецький стан. Вони звільнялися на 15 років від усіх державних податків і зборів. Причому купці 3-ї гільдії користувалися правами купців 2-ї гільдії, а 2-ї – правами купців 1-ї гільдії¹⁸.

Купці і промисловці, здебільшого з центральних російських губерній, досить активно відгукнулися на заклик Миколи I в 1830-х рр. про необхідність економічного освоєння українських земель, що відчутно посилювало присутність російського елемента насамперед у найбільших містах. Із цього приводу І.Аксаков писав: „Якщо простежити походження всіх будь-яких значних комерсантів українських міст, то виявиться, що всі вони родом з Калуги, Єльця, Тули та інших суто великоросійських місцевостей”¹⁹. До першого покоління російських підприємців, що розгорнули свою діяльність в українських губерніях імперії, належали купці православного віросповідання, а також старообрядці або ж зросійщені підприємці. Однак є фактом, що частка купців-старообрядців в Україні протягом XIX ст. залишалася порівняно незначною, тоді як у підприємницьких колах, наприклад, Москви, таке купецтво задавало тон.

Купцям-росіянам в українських губерніях належала більшість підприємств, хоча в містах Правобережної України частка їхньої власності все ж поступалася частці єврейських господарників. Російські підприємці переселялися до України, оскільки тут була досить активною торгівельна і ярмаркова діяльність, зароджувалися нові галузі промисловості, і, головне, уряд гарантував значні пільги на початковому етапі заняття підприємництвом. Російським та зросійщеним купцям, як і євреям, був притаманний чітко виражений релігійний спектр, особливо це стосувалося старообрядців. Якщо форми їхнього повсякденного життя суттєво не відрізнялися від життєвого укладу українських підприємців, то у сфері духовних цінностей російські купці, що сповідували старообрядництво, створили свій особливий світ символів.

Третім за своїм економічним значенням українським містом після Одеси й Києва був Харків. У ньому, що набув статусу купецького міста ще до початку Великих реформ у Росії, успішно вели свої справи багато заможних представників російського та єврейського купецтва, котрі торгували мануфактурними товарами, металевими виробами, золотом, товарами з оксамиту і парчі, мали досить тісні ділові зв'язки з Москвою, володіли будинками в найкращих районах міста.

На відміну від решти українських губерній, що входили до смуги єврейської осілості, Харківська опинилася поза її межами, а тому перебування тут єврейських купців дозволялося лише за певних обов'язкових умов (з кінця 1850-х рр. дозволялося селитися в межах міста лише єврейським купцям 1-ї гільдії, ремісникам та випускникам університетів). Серед заможного прошарку харківського купецтва напередодні реформи 1861 р. переважали росіяни, які самі або їхні батьки переселилися здебільшого з Калузької, Тульської й Московської губерній²⁰.

У Катеринославській губернії, територія якої була одвічним регіоном запорізьких козаків, царським урядом приділялася особлива увага щодо її інтеграції до загальноімперського простору. Уже в першій половині XIX ст., відгукнувшись на спеціальний царський указ, який заохочував до заселення Південної України, сюди рушив різний за етнічним складом міграційний потік на чолі з дворянством і купецтвом з усіх регіонів імперії та навіть із-за кордону. У середині XIX ст. В.Павлович про купців Катеринославської губернії писав: «Стан купецький у губернії має дещо відмінний характер від великоросійського за своєю різноплеменністю й рівнем освіти. Тут є купці великоросіяни, малоросіяни, греки, вірмени та євреї. Незважаючи на однаковий спосіб занять, кожне із цих племен має особливості, що помітно відрізняють їх між собою. Купців-великоросіян тут більше, як у губернському, так і в повітових містах, аніж малоросіян, хоча в народонаселенні малоросійське плем'я переважає. Це доводить, що в характері малоросіян мало хисту до промислових починань. Спосіб життя купців-великоросіян зовсім схожий зі способом життя людей того ж стану й етносу в інших губерніях імперії; тільки в освіті, здається, вони ще дещо відстали»²¹.

До кінця XIX ст. Катеринославі підприємницький прошарок різко зріс як у чисельному, так і в економічному вимірах. Проте й тут серед купців 1-ї гільдії переважали євреї. Так, у 1903 р. їхня частка становила 84,1%, а серед купців 2-ї гільдії – 68,8%. Це забезпечувало підприємцям єврейського походження помітну роль у житті цього міста. У порівнянні з іншими великими центрами єврейства в Україні тут був відсутній окремий єврейський район. Ще у травні 1873 р. дописувач із Катеринослава до Петербурга досить емоційно повідомляв: «Чума тутешньої губернії – євреї. Уся торгівля опинилася в їхніх руках, віднині вона має цілковито єврейське підґрунтя; євреї не лише висувають зі свого середовища найкращих торговців, їм належать не лише найкращі будинки в місті, вони ще й поступово прибирають до рук землю»²².

Як видно з наведених вище даних, за національним складом купецтво України наприкінці XIX ст. було досить неоднорідним. Завдяки урядовим заходам серед його загалу за капіталами переважали представники російського етносу, за чисельністю ж – єврейського. Український етнос, задіяний переважно в рільництві, мав набагато слабші позиції в торгово-промисловій діяльності. Існував незначний прошарок гільдійців і серед представників інших етносів,

які населяли край, – німецького, татарського, вірменського, польського та грецького. Посівши панівне становище, більш заможні російські купці вже з другої третини XIX ст. почали тиснути єврейських, не говорячи вже про українських, у торгово-промисловій діяльності багатьох міст. У пореформений період на українських землях, коли з'являлося все більше можливостей для розгортання підприємницької діяльності, саме купці-великоросіяни за сприяння держави найбільш вдало ними скористалися.

Слабка участь українців у торгово-промисловому підприємстві була викликана не тільки їх сконцентрованою на рільництві, а й особливостями історичного розвитку краю. Політична залежність від Польщі й Росії, проходження тут смуги єврейської осілості, насадження царським урядом своєї опори в особі російського чиновництва, поміщиків і купців, досить тривале існування у краї кріпосного права – усе це негативно впливало на розвиток підприємницької ініціативи українців та нагромадження ними капіталів, що призвело до панування неукраїнського елемента в торгівлі й промисловості. Як ми з'ясували, українські гільдійські купці на своїй етнічній території були чисельно лише третьою групою, після євреїв та росіян. Відповідно й за розмірами капіталів і підприємств, набутих у результаті своєї економічної діяльності, показниками обігу, кількістю працюючих вони поступалися своїм конкурентам за етнічною ознакою – російським і єврейським діловим партнерам. Утім, у жорсткій конкурентній боротьбі окремим українцям вдалося піднятися до рівня найбільш визначних підприємців Російської імперії, як, наприклад, членам таких українських підприємницьких родин купецького походження, як Смирєнки, Терещенки, Харитоненки, а також Олексію Алчевському.

¹ Донік О.М. Купецтво як стан в Україні (XIX ст.) // Укр. іст. журн. – 2006. – № 3. – С.20.

² Автор опрацював відповідні дані за такими джерелами: Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. – СПб., 1904. – Т.8, 13, 16, 32, 33, 41, 46, 47, 48. – Москва, 1904.

³ Рашин А.Г. Население России за 100 лет (1811–1913 гг.). Статистические очерки. – Москва, 1956. – С.122.

⁴ Иванова Н.А. Социально-демографическая ситуация ... // Россия в начале XX столетия. – Москва, 2002. – С.88, 97.

⁵ Киевлянин. – 1864. – 18 июня. – № 8. – С.3.

⁶ Оршанский И.Г. Очерки экономического и общественного быта русских евреев. – С.-Петербург, 1877. – С.180.

⁷ Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ РИ). – Собр. 2-е. – Т. 34. – № 34248.

⁸ Вольтке Г. Купцы-евреи по русскому законодательству // Еврейская энциклопедия: Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем – Т. 9. – С.-Петербург, б.г. – Стб. 919–920.

⁹ Кальницький М. Синагога Киевской иудейской общины, 5656–5756. Исторический

очерк. – Киев, 1996. – С.9.

¹⁰ *Субботин А.П.* В черте еврейской оседлости. Отрывки из экономических исследований в западной и юго-западной России за лето 1887 г. – Вып. 2. – С.-Петербург, 1890. – С.113.

¹¹ *Аксаков И.* Исследования о торговле на украинских ярмарках. – С.-Петербург, 1858. – С.6.

¹² *Скальковский К.* Воспоминания молодости: 1843–1869. – С.-Петербург, 1906. – С. 19.

¹³ Державний архів Російської Федерації, м. Москва (далі – ДАРФ). – Ф. 109. – Оп. 3. – Спр. 1735. – Арк. 1 зв.

¹⁴ *Кальницький М.* Синагога Киевской иудейской общины. – С. 13.

¹⁵ Двадцатипятилетие Киевской биржи. 1869–1894 г. – Киев, 1895. – С. 25.

¹⁶ *Лазанська Т.* Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики). – Київ, 1999. – С.169.

¹⁷ ПСЗ РИ. – Собр. 2-е. – Т. 10. – № 7931.

¹⁸ Там же. – Т. 16. – № 15145.

¹⁹ *Аксаков И.* Указ. соч. – С.6.

²⁰ *Багалеї Д.И., Миллер Д.П.* История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655-го по 1905-й год): В 2 т. – Харьков, 1912. – Т. 2. – С.131.

²¹ *Павлович В.* Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба: Екатеринославская губерния. – С.-Петербург, 1862. – С.260.

²² ДАРФ. – Ф. 109. – Оп. 3. – Спр. 1691. – Арк. 1 зв.